

ІНСТИТУТ ФІЛОСОФІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ
НАУК УКРАЇНИ

на правах рукопису

Стоколос Надія Георгіївна

ДИНАМІКА ПОЛОНІЗАЦІЇ І УКРАЇНІЗАЦІЇ
ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В ПОЛЬЩІ
У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1918-1939 РР.)

09.00.11. - релігієзнавство

АВТОРЕФЕРАТ ДИСЕРТАЦІЇ

на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ-1996

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у Відділенні релігієзнавства Інституту філософії Національної Академії наук України.

Науковий керівник – доктор філософських наук, професор
Яроцький Петро Лаврентійович

Офіційні опоненти:

Доктор історичних наук
УТКІН Олександр Іванович

Кандидат філософських наук
ПИЛЯВЕЦЬ Леонід Борисович

Провідна організація – Волинський державний університет
ім. Л. Українки

Захист відбудеться " 19 " квітня 1996 р.
на засіданні Спеціалізованої вченої ради Д. 01. 25. 05 при
Інституті філософії НАН України (252001, Київ,
вул. Трьохсвятительська, 4).

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту
філософії НАН України за адресою: Київ, вул. Трьохсвятительська, 4

Автореферат розісланий " 15 " березня 1996 р.

Вчений секретар Спеціалізованої вченої
ради кандидат філософських наук Головащенко С. І.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РАБОТИ

Актуальність теми дослідження. Історичний досвід церков України багато у чому залишається недослідженим і, зрозуміло, надзвичайно обмежено враховується у практиці вирішення проблем сучасного релігійно-церковного життя. Наукові дослідження релігійно-церковних процесів минулих десятиріч виявляють багато спільного й істотного для здійснення національного і духовного відродження України і визначення ролі українського православ'я у цьому процесі на сучасному етапі.

Об'єктом даного дослідження є глибинні процеси, які були характерні православної церкві в Польщі у 20-30 рр. XX ст.: динаміка і характер полонізаційних акцій, спрямованих на ліквідацію, або "організацію" (фактичне переродження) православної церкви у напрямку, вигідному для асиміляційної політики ІІ Речі Посполитої на українських землях, і зворотний процес - українізація православ'я - як реакція на ці акції. Взаємовиключні процеси полонізації і українізації православ'я в Польщі простежуються одночасно під кутом впливу різних, іноді гармонійно діючих, а часто різновекторних факторів, суб'єктів, тенденцій.

Дослідження динаміки процесів полонізації і українізації православної церкви в Польщі у міжвоєнний період дає можливість відтворити цілісну картину історії українського православ'я, розкрити досвід українізації православної церкви в умовах інонаціональної та іновірної державної влади, з'ясувати обставини і чинники здобуття автокефалії православної церкви в Польщі, більшість епархій і парафій якої за націо-

нальним складом були українськими.

Досвід міжвоєнного двадцятиріччя (1918-1939) у сфері міжнародних відносин, церковно-релігійного життя безпосередньо рефлексує у сучасність. По суті на тій же території західних областей України сьогодні вирішуються ті ж самі проблеми в українському православ'ї, про які йдеться в даній дисертації - майнові, мовно-літургійні, канонічно-юрисдикційні, а також ставлення урядових чинників і громадських рухів до проблем церкви. Досвід їх розв'язання в досліджуваній період (хоча в інших і значно відмінних державних, політичних, правових, соціальних і національно-культурних умовах) не втратив своєї актуальності й сьогодні).

Стан дослідженості проблеми. Питання, пов'язані із процесами суспільно-політичного життя Польщі, станом та діяльністю православної церкви в міжвоєнний період, зайняли певне місце в розробках істориків та релігієзнавців. В першу чергу це роботи М.Бессонова, С.Білоконя, В.Бондаренка, Р.Оксенюка, І.Патера, В.Пашенка, Л.Пилявця, С.Пхиденка, П.Русина, Д.Степовика, О.Уткіна та інших авторів.

Ревіндикаційні акції щодо православної церкви, поширення на східних теренах Польщі неюні знайшли певне висвітлення у працях церковних істориків. Це праці А.Дубровського, І.Власовського, П.Володека, Г.Костельника, М.Моліса, С.Троїцького.

Висвітлення багатьох аспектів ревіндикаційних акцій польських урядовців, діяльності римо-католицької ієрархії Польщі із запровадження в життя католицизму східного обряду знайшло місце у працях Ю.Мулик-Луцика, Є.Пастернака, С.Савчука. Серед інших дослідників внутрішніх процесів, які були характерні православної церкви в Польщі у досліджуваний період,

потрібно відзначити доробок Н.Бурчука, М.Гуцуляка, А.Дублянського, В.Косика, Я.Лавриченка, О.Субтельного.

Цінним джерелом з історії православ'я в Польщі цього періоду є збірки документів, які були результатом роботи великих дослідницьких колективів з США, Великобританії, Канади, Німеччини та інших країн. І хоча частині релігієзнавців, істориків православ'я з української діаспори притаманною є певна конфесійна ангажованість, їх праці, як правило, мають ґрунтовну джерельну базу, відзначаються глибиною аналізу і науковою самостійністю.

Слід відзначити досить ґрунтовні дослідження різних аспектів державно-церковної політики у міжвоєнній Польщі, здійсненні в останні роки польськими релігієзнавцями В.Мислеком, М.Папезинською-Турек, З.Васикевич, К.Красовським та іншими.

Для осмислення сутності українізації православ'я 20-30 років в Польщі з позицій сучасного українського релігієзнавства цінними для нашого дослідження були праці А.Колодного, П.Яроцького, В.Климова, Л.Филипович, С.Головащенко, О.Сагана, в яких узагальнюються методологічні й історіософські засади відтворення історії релігії в Україні, зокрема, історії релігійного етносу і його духовності.

Однак дослідження динаміки полонізації і українізації православ'я у Польщі в 20-30 рр. ХХ ст. і досі є одним із актуальних напрямків історичного релігієзнавства.

Поза увагою істориків і релігієзнавців залишається цілий ряд проблем, дослідження яких дає можливість комплексно, всебічно оцінити характер процесів полонізації і українізації православної церкви у міжвоєнній Польщі. Йдеться про запро-

вадження на східних теренах Польщі неонуїї, створення католицького костюлу східного обряду; поєднання неонуїїної акції з ревіндикаційною; ставлення до цих акцій польського католицького кліру і уряду та реакція на них православних українців.

Мета і завдання дослідження. Основною метою дослідження є з'ясування характеру і динаміки здійснення полонізації православної церкви в Польщі і водночас розкриття особливостей українізації православної церкви в міжвоєнний період. Реалізації цієї мети підпорядковано розв'язання таких проблем:

- аналіз внутрішнього стану православної церкви, з'ясування тенденції у ставленні до неї Польської держави, католицької ієрархії, української патріотичної громадськості;

- простеження ходу так званої ревіндикації і неонуїї як ліквідаційних акцій щодо православ'я, окреслення етапів, розкриття методів їх здійснення;

- дослідження особливостей процесу українізації православної церкви в цей період.

Теоретико-методологічна основа дослідження і джерела.

Теоретико-методологічною основою дисертації є загальнонаукові принципи об'єктивності, історизму, світоглядного плюралізму та позаконфесійності, які дали дисертантові змогу з'ясувати характер і динаміку полонізації православної церкви в міжвоєнний період і виявити особливості українізації православ'я. Джерельну базу даного дослідження склали історичні та релігієзнавчі праці широкого кола вітчизняних та закордонних авторів.

Важливим джерелом, яким постійно послуговувався автор, були історичні документи тієї доби, певна частина яких ще не

була у науковому використанні. Значна частина їх була зібрана при безпосередній участі дисертанта і складає окрему фондову збірку Рівненського краєзнавчого музею.

Дисертант звертався до матеріалів Державного архіву Рівненської області, фондів Острозького державного історико-культурного заповідника, Волинського краєзнавчого музею, історико-меморіального заповідника "Поле Берестецької битви".

Наукова новизна дослідження. У дисертації показано, з одного боку, що державна національна і церковна політика у міжвоєнній Польщі здійснювалася методами насильницької національної асиміляції і релігійної інтеграції православних українців з польською нацією і католицькою церквою, а з другого, - що викликаний нею протилежний динамічний процес українзації православної церкви стимулювався усвідомленням національного у духовних, релігійних, культурних, звичаєвих виявах українського народу.

В дисертації обгрунтовано ряд положень, які відзначаються науковою новизною:

- ставлення польської держави, зокрема місцевої польської адміністрації до православної церкви у великій мірі зумовлювалося її антиросійськими настроями, спробами реваншу католицизму, прагненням якомога швидше ліквідувати національно-релігійні наслідки поділів Польщі. В міру розвитку українського руху, тенденції українзації православ'я, наміри Польської держави коректуються: влада намагається нейтралізувати розвиток української православної церкви, щоб зупинити процес національної ідентифікації українського населення на східних теренах Польщі, позбавити український національний рух інституційної опори в православній церкві;

- українізація православної церкви після тривалого її зросійщення і спроб полонізації виявлялася, по-перше, у відновленні соборного устрою стародавньої вільної Української церкви, коли увесь народ, а не лише одне духовенство, бере участь в релігійно-церковному житті; по-друге, у відродженні українських обрядів і звичаїв у культово-обрядній сфері, що водночас сприяло її очищенню від інонаціональних й іновірних запозичень і насаджень; по-третє, у своєрідній інкультурації православ'я, що означало втілення в церковно-релігійний комплекс української духовності, національної культури, зокрема такого важливого її чинника як українська богослужбова мова, українського мистецтва, архітектури, скульптури;

- державна політика щодо православної церкви протягом досліджуваного періоду зазнала певної еволюції: до 1926 року вона реалізувалася як методами майнової ревіндикації, впровадженням неоунії, так і у спробах тиску на православ'я через селекцію кадрів єпископату і парафіяльного духовенства, обмеження діяльності братств та інших світських організацій, які сприяли активізації національних чинників у православній церкві;

- протягом 1926-1935 рр. ця політика реалізувалася неоднозначно в різних регіонах. На Волині вважалося доцільним здобувати лояльність українців до Польської держави шляхом їх ізоляції від "сепаратичного" національного руху в Галичині методами зміцнення так званого "сокальського конфесійного кордону". На Люблінщині позиція центральної і воєводської влади була одностайною: не допускати розвитку національного руху в православній церкві, вводити у православне богослужіння польську мову, відокремлювати і відповідно організувати

православних поляків, поступово і неухильно надавати православній церкві польський характер. На північно-східних теренах, зважаючи на слабкість білоруського національного руху в православній церкві, державні чинники не проявляли будь-якої турботи щодо зміни характеру цієї церкви, поскільки православний тутешній люд вважався податливим до асиміляції з польської державністю;

- період 1936-1939 рр. характеризується швидким наростанням тенденції національної асиміляції, згідно з якою православна церква повинна була стати інструментом поширення польської католицької культури на східних землях. Це передбачало остаточне спольщення православ'я, зупинення процесів його українізації. Характерною рисою політики національної асиміляції у цьому періоді було залучення військового чинника (війська польського) до "ревіндикації душ", тобто насильницького переведення православних в католицизм. Католицька церква офіційно і відкрито не ангажувалася у ці акції, хоча дії державних органів цілком відповідали її інтересам, і вслід за ревіндикаційними акціями військових на місійне поле вступало католицьке духовенство;

- рух, спрямований на українізацію православної церкви, її демократизацію мав глибинне історичне коріння і започаткував важливий етап складного процесу, який триває і нині. Досвід українізації церковного життя в Польщі у 20-30 рр. XX ст. показує, що ця проблема надзвичайно делікатна і вимагає при її вирішенні розумної зваженості й поступовості. Її фундаментом повинна бути: копітка праця з перекладу відповідної богословської літератури; підготовка національно свідомого духовенства; психологічна перебудова свідомості певної части-

ни православних віруючих.

Теоретичне і практичне значення дисертації. полягає насамперед у тому, що проведене дослідження дало можливість відтворити цілісну історію українського православ'я, осмислити досвід українізації православної церкви в умовах тиску іноземної та іновірної влади. Основні положення дисертації можуть бути використані при вирішенні нинішніх проблем православ'я в Україні, зокрема його очищенню від інонаціональних та іновірних нашарувань та інкультуризації в контексті української духовності і культури.

Висновки, сформульовані у даній дисертації, можуть використовуватися дослідниками, що працюють у галузі історії, політології, права та релігієзнавства. Дослідження може бути використане при опрацюванні вузівських курсів з релігієзнавства та історії України, в просвітницькій роботі.

Апробація дослідження. Головні ідеї дисертації доповідались автором на регіональній науково-практичній конференції "Історико-культурна спадщина Рівненщини: виявлення і використання пам'яток засобами туризму" (Рівне, 17-19 грудня 1992 р.); на IV регіональній науково-практичній конференції "Волинь незабутня" (Рівне, 23-24 лютого 1993 р.); на науковій конференції "Релігія і церква у духовному і суспільно-політичному відродженні України" (Київ, 23-24 березня 1993 р.); на III круглому столі "Історія релігій в Україні" (Львів, 3-4 травня 1993 р.); на науково-практичній конференції, присвяченій 125-річчю "Просвіти" (Рівне, 14 листопада 1993 р.); на V регіональній науково-практичній конференції "Волинь незабутня. Волинські міста: історія, культура, Традиції" (Рівне, 13-14 квітня 1994 р.); на IV круглому столі "Історія релігій

в Україні" (Львів, 9-10 травня 1994 р.); на міжнародній науково-практичній конференції "Волинь і волинське зарубіжжя" (Луцьк, 16-18 червня 1994 р.); на VI регіональній науково-практичній конференції "Волинь незабуття. Нові краєзнавчі дослідження у контексті національного відродження України" (Рівне, 5-7 квітня 1995 р.); на V круглому столі "Історія релігій в Україні" (Львів, 3-5 травня 1995 р.).

Впровадження наслідків дослідження. Впровадження наслідків дослідження здійснювалося у формі наукових публікацій дисертанта та використанні їх в системі підготовки спеціалістів екскурсійної справи в Рівненській і Волинській областях, в роботі з фондами і експонатами музеїв цього краю, в музейній науково-експозиційній та просвітницькій роботі. Крім того, головні ідеї дисертації використані при розробці лекцій для студентів Рівненського педагогічного інституту, а також при опрацюванні програми з релігієзнавства для учнів старших класів середніх шкіл. Матеріали дослідження використовуються в засобах масової інформації (радіо, періодичні видання).

Структура роботи. Структура роботи і послідовність викладу матеріалу зумовлені логікою розробки теми, метою і завданням дослідження. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, висновку та списку використаної літератури.

Концепція та методи здійснення політики так званої ревіндикації церковного майна і ревіндикації душ висвітлюються у першому розділі. Взаємозв'язок ревіндикаційних акцій із спробами запровадити науку на східних теренах Польщі, методи її здійснення та причини поразки досліджуються у другому розділі. Третій розділ присвячений розкриттю процесу українізації православної церкви в Польщі.

На закінчення сформульовані основні висновки, що впливають із досліджуваної теми.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обгрунтовується актуальність теми, розкривається ступінь її розробки, формулюється мета та основні завдання дослідження, визначається наукова новизна, теоретичне і практичне значення дослідження.

У першому розділі - "Ревіндикація як засіб окатоличення і полонізації українців в II Речі Посполитій" - міститься докладний аналіз двадцятирічного періоду у міжвоєнній Польщі (1918-1939 рр.), коли дискурс офіційної державної політики обумовлювався пошуками шляхів і методів інтеграції східних земель, заселених в основному українцями і білорусами. Йшлося про ідентифікацію з польською державністю автохтонного населення так званих східних кресів, значна частина якого були українці Волині, Підляшшя, Полісся. Влада намагалася інтенсифікувати національну асиміляцію, діючи методами преференціювання інтересів католицької церкви, використовуючи релігію і церкву як інструмент інтеграції не католицького населення з польською державністю.

Аналіз тогочасних державних документів і періодики показує, що у суспільній свідомості поляків склався образ православної церкви як церкви російської, ворожої польській державності. Звідси і саме врегулювання стосунків держави з цією церквою розглядалося польськими чинниками як "ліквідація наслідків поневолення, здійснюваного ворогом полякам Російською імперією". Саме цей фактор, як вважають сучасні польські дослідники, викликав "проблему співвідношення дійсних потреб

православного віросповідання, необхідність пристосування кількості парафій і церков до кількості віруючих, а також ревіндикацію і репарацію поунійних дібр, які присвоїла Православна церква".

Безсумнівний вплив на державну політику щодо православ'я в Польщі мало прагнення католицької церкви до ревіндикації душ православних і насамперед маєтків, сакральних об'єктів, якими володіла православна церква після поділів Польщі. Римо-католицька церква не хотіла допустити рівноваги і рівноправності віровизнань в Польщі.

Як показало дослідження, акції тиску на православ'я розпочалися у 1918 році ще перед тим, як була проголошена Польська держава. Важливим урядовим документом, на підставі якого у подальшому здійснювалися акції, що були відомими як "ревіндикація церков", було "Розпорядження Комісара Східних Земель" від 27 жовтня 1919 року. Протягом 1919-1920 років тільки у східних воєводствах Польщі у православних було відібрано близько 400 культових споруд.

Ревіндикаційні акції мотивувалися тим, що за часів російського панування на цих землях православна церква також вимагала у російського уряду обмеження прав римо-католицької церкви. Відстоювання історичної справедливості владними структурами Польщі і ієрархією римо-католицької церкви Польщі вбачалося у тому, щоб повернути католикам втрачену багато років тому власність: храми, майно, угіддя.

Нового удару православної церкви в Польщі було завдано у 1929 році, коли римо-католицькі єпископи внесли до судів позови з вимогами повернути католицькій церкві 724 православних храмів та цілого ряду монастирів. Якщо врахувати, що загальна

чисельність православних церков у Польщі на цей час становила 1169 споруд, то, зрозуміло, що відняття такої кількості храмів могло нанести непоправний удар по православ'ю. Ініціатори цього етапу ревіндикації не обтяжили себе очікуванням остаточних рішень судів й оперативно приступили до реалізації своїх намірів. Хоча Найвищий Суд Польщі 20 листопада 1933 року відхилив претензії римо-католицьких єпископів, лише 10 храмів, із усіх тих, які на цей час були відняті у православних на користь римо-католиків, були повернуті власникам. У більшості випадків відняті у православних храми поступово за-непадали і гинули.

Як показало дослідження церковних документів, важливим фактором, який сприяв тому, що були відстояні інтереси і законні права православного населення Польщі, було те, що велику роботу у цьому напрямку здійснило керівництво православної церкви. Синодом було прийняте рішення про створення у кожній єпархії спеціальних комітетів по захисту прав православної церкви. Ці комітети збирали документальні підтвердження прав православних громадян на культові споруди і їх майно, детально встановили і оприлюднили віросповідну належність населення у всіх тих місцевостях, де мала відбутися ревіндикація. Виявилось, що, наприклад, у Волинській і Подільській єпархіях у 65-ти місцевостях, у яких майно православних громад підлягало ревіндикації, не проживало ні одного римо-католика, в 73-х місцевостях їх було не більше 5-ти, а в 76-ти - не більше 20-ти.

Цей етап ревіндикації співпав із сумнозвісною пацифікацією (умиротворенням) - широкою репресивною акцією польської влади, яка здійснювалася у східних регіонах Польщі. Економіч-

на криза, страйки, революційні виступи місцевого населення, пацифікаційні акції, якими загалом було піддано 800 сіл, нові претензії римо-католицьких єпископів на православні храми вкрай загострили соціально-політичний стан у Польщі.

Як показало дослідження архівних документів, непоправної шкоди православному населенню Польщі було завдано у 1937-1938 роках. Саме у цей час у місцевостях, які були прикордонними (Холмщина, Підляшшя, Волинь), розгорнулася нічим не мотивована офіційно, брутальна щодо методів акція навернення православного населення в католицизм та масового знищення православних храмів. Населення ряду сіл примусили перейти у римо-католицьку церкву. Громадян, прізвища яких мали кінцівку "-ський", "-цький", "-вич", без їх згоди переписували у поляки і католики. Масове закриття та знищення православних храмів на Холмщині і Підляшші припало на весну-літо 1938 року. Протягом червня-липня 1938 року лише на Холмщині і Підляшші було знищено 112 церков, в тому числі 98 тих, які діяли ще до укладення Берестейської церковної унії (1596 р.). Всього у Польщі у 1937-1938 рр. перестало існувати до 200 православних храмів. Під тиском широких кіл світової громадськості польський уряд розпорядився припинити руйнування церков і репресії проти православних.

Але активізувалася ревіндикація "душ" - православних насильницьки наvertsали в католицизм. Це були випробовані методи асиміляції українців і білорусів з польською нацією, тобто спольщення через окатоличення. Явище це було наслідком збігу і поєднання двох політичних тенденцій: з одного боку польський уряд здійснював політику колонізації так званих східних кресів, ліквідації на цій споконвічно українській землі наці-

ональних відмінностей, а з другого боку - римо-католицька церква посилювала тиск на православну церкву шляхом інтенсивної експансії католицизму. Ці дві тенденції співпадали настільки повно і одноцільово, що урядові чинники в акції католизації східного регіону вбачали насамперед здійснення асиміляційної політики, тобто полонізацію українців, а впливова частина польської католицької ієрархії сприяла полонізації як важливому чиннику, сприяючому експансії католицизму на цих землях, а відтак і далі на Схід. В такий спосіб змикалася державна і церковна політика II Речі Посполитої з "східною політикою" впливових кіл Апостольської Столиці, яка розглядала католицьку церкву в Польщі як своєрідний форпост у просуванні католицизму на Схід.

У другому розділі - "Неоунія в "східній політиці" Ватикану: методи здійснення, причини поразки" - розглядаються особливості нової церкви, запровадження якої на східних теренах Польщі викликало неабияку реакцію в країні та за її межами; розкривається мета її утворення, методи запровадження у життя, взаємозв'язок з ревіндикаційними акціями, характер впливу на суспільно-політичне життя східного регіону, причини поразки.

Своєрідність нової церкви полягала у тому, що її священнослужителі здійснювали богослужіння, які були точною копією православних, у католицьких костельох і православних церквах. Мова відправ була виключно церковнослов'янська. Офіційний титул цієї церкви Римо-Католицький Костьол Східного Обряду. Нова церква мала ще цілий ряд поширених назв: неоунія, католицизм східного обряду, східний обряд, біритуалістична (двообрядова) унія.

Ініціатива творення новоунійної церкви, як засвідчують польські католицькі джерела, належала польському римо-католицькому єпископату, конкретно Підляському єпископу Пшездзєцькому, який і подав Апостольській Столиці план цієї акції. У 1923 році він був схвалений папою Пієм XI, який від початку і протягом усього періоду його реалізації активно підтримував місіонерів нової церкви.

Ставлячи перед собою завдання розкрити мету, яку переслідувала Апостольська Столиця, штучно творячи неоунію, автор прийшов до висновку, що вона полягала у тому, щоб поступово підпорядкувати собі православних у Польщі, створити тут міцну базу майбутнього просування католицизму на Схід. Саме тому організаційне керівництво новоунійною акцією, яке спочатку здійснювала Конгрегація східної церкви, було передано спеціально утвореній комісії "Про Русію".

Від самого початку діяльності Ватикану по поширенню неоунії від неї була рішуче відсторонена греко-католицька церква. Усі спроби її єпископів перебрати на себе унійну роботу на східних теренах держави, закінчилися безрезультатно. Римо-католицька ієрархія негативно ставилася до участі українського греко-католицького духовенства у цій акції. Блокування греко-католиків з боку латинських польських ієрархів пояснювалося тим, щоб запобігти поєднанню унійної роботи із "проукраїнською діяльністю". У цьому повністю співпадали інтереси керівництва Польщі і Ватикану. Їм однаково не імпонувало, що греко-католики Галичини були "занадто українцями". Апостольська Столиця і вище керівництво II Речі Посполитої були абсолютно не зацікавлені у поширенні унії з національно-українським характером.

Неоунія старанно зберігала церковнослов'янську мову богослужінь. Росіянам та українцям із східних регіонів Польщі надавали перевагу під час набору кандидатів на навчання в учбових закладах цієї церкви. За розрахунками творців неоунії, у неї мало бути багатозначуще майбутнє, а саме: вона мала повернути до себе розгублених після ревіндикаційних акцій православних і просуватися на Схід - на терени Наддніпрянщини після упадку тоталітарно-комуністичного режиму в Україні.

На думку автора, саме цим пояснюється та значна увага, яка приділялася Ватиканом питанню підготовки кадрів священнослужителів нової церкви. Найперше їх почали готувати на спеціальних курсах при римо-католицьких духовних семінаріях у Пінську і Вільно. Підготовка місіонерів неоунії здійснювалася у Альберті (Гродненщина) - першому у Польщі неоунійному монастирі. Найбільшим навчальним закладом по підготовці кваліфікованих кадрів католицизму східного обряду була створена у 1931 році за ініціативою і коштом комісії "Про Русію" Дубнівська "Папська семінарія східного обряду". Семінарія католицизму східного обряду була організована на базі Луцької семінарії латинського обряду. Підготовка кадрів священнослужителів неоунії здійснювалася і у Володимир-Волинську.

З метою теоретичного обґрунтування різних аспектів неоунійної діяльності римо-католицька церква організовувала різні конгреси, конференції, унійні дні і т.і. До найбільше розрекламованих належали унійні конференції у Пінську, який здобув найменування "польського Велеграду". Ці конференції, які проходилися з 1930 року і згромаджували всю римо-католицьку верхівку Польщі, перетворилися у форум, який мав визначати розвиток всієї програми здійснення неоунії. Потрібно відзначити,

що на цих конференціях часто висловлювалися і критичні думки щодо неоунії.

У роботі наводяться приклади гострих критичних виступів польської католицької інтелігенції з цього приводу у пресі, подання ними єпископам відповідних заяв та меморандумів. Тверезомисляча частина польської католицької інтелігенції із стурбованістю відзначала, що діяльність неоуніатів зміцнює у православних неприхильність до католицької церкви і католицизму взагалі, віддаляючи таким чином можливе зближення церков, і спричиняє міжнародну ворожнечу.

Водночас у дисертації відзначається, що значна частина польських державних чинників дуже обережно і переважно несприятливо ставилася до творення нової унії, добачаючи у ній небезпеку консервації і навіть посилення російських впливів на населення прикордонних регіонів Польщі, а також відповідної реакції на це національних меншин - розвитку їх національної самосвідомості. Державні кола Польщі були змушені толерувати діяльність місіонерів неоунії в рамках дієцезій (епархій) римо-католицької церкви. Польська дипломатія намагалася спонукати Ватикан до вилучення католицизму східного обряду з-під опіки комісії "Про Русію", політичні цілі якої не узгоджувалися з державними інтересами Польщі. Водночас значна частина польського католицького кліру вважала, що, замість гри у східнослов'янську привабливість цього обряду, необхідно відразу переходити до навернення православних в латинство.

Підсумовуючи результати дослідження другого розділу, автор прийшов до висновку, що ватиканський задум з неоунією як один із варіантів "східної політики" Апостольської Столиці і

її своєрідний експеримент на українсько-білоруських землях зазнав поразки. Причина поразки була закладена не стільки у негідних методах її поширення, (а вони викликали обурення як православного, так і римо-католицького населення), скільки у тому, що з самого початку спроб її реалізації православні розпізнали у ній засіб денационалізації і поступового окатоличення. Розрахунки певних кіл Ватикану виявилися ефемерними, поскільки суперечили корінним інтересам як православного, так і римо-католицького населення Польщі. Значна частина польської громадськості і римо-католицького духовенства негативно поставилася до неоунії, оскільки вона сприяла небажаній для них русифікації населення прикордонних регіонів, конфронтації між православними і римо-католиками. Спроби запровадити неоунію не послабили позицій православ'я, а призвели до зворотнього результату: церква внутрішньо консолідувалася, звільнилася від частини угодовського духовенства і рішуче відкинула спроби такого способу "з'єднання" з римо-католиками.

Найгіршим наслідком акції з насадженням неоунії на українських і білоруських землях Польщі у 20-30 рр. ХХ ст. стало те, що разом із масовим відняттям і знищенням сотень православних храмів, примусовим перехрещенням православних у римо-католики, вона перекрила шлях до порозуміння між православною і римо-католицькою церквами, українським і польським народами.

У третьому розділі - "Процес українізації православної церкви в Польщі" - досліджуються особливості українізації православної церкви в умовах ІІ Речі Посполитої: періодизація цього процесу, ставлення до нього ієрархії православної церкви, його позитивні і негативні риси та наслідки.

Тиск на православне населення Польщі у формі безперервних ревіндикаційних акцій, пацифікацій і спроб запровадити неохочу не зміг перешкодити глибинній потребі народу у його національній самоідентифікації: чим настирливішими були спроби асиміляції українців з польською нацією через окатоличення, насильницьке спольщення, тим активнішими були дії провідників ідеї українізації православної церкви в Польщі.

Звертаючись до питання про витoki процесу українізації православ'я на східних теренах Польщі у 20-30 рр. ХХ ст., автор приходить до висновку, що глибинні коріння цього явища були у подіях суспільного і церковного життя України початку ХХ століття. Одним із центрів, де формувалася ідея українізації православ'я, було місто Житомир. Ще на початку 1905-1907 рр. у Волинській духовній семінарії була організована Українська громада. Помітною віхою у розгортанні руху за українізацію православної церкви на Волині стали Волинські єпархіальні з'їзди духовенства і мирян у Житомирі, які відбулися 14-19 квітня та 23-30 червня 1917 року. На них принципово і гостро обговорювалися питання українізації православного церковного життя, вільного розвитку і самоусвідомлення українського народу, здійснення реформ школи і церкви, визначалася тактика духовенства і української інтелігенції у досягненні поставлених цілей. З січня 1918 р. у Житомирі було засновано українське церковне братство Святого Спаса. Серед головних його завдань були: оборона православної віри як національної, споконвічної віри українського народу; збереження стародавніх українських церковних звичаїв; запровадження до церковних відправ української мови.

В подальшому автор зосереджує увагу на аналізі процесу

українізації православних громад, які через обставини часу опинилися у фронтівій зоні, а потім - у складі Польської держави. Його своєрідними віхами була діяльність Володимирського церковного правління (організоване у Володимир-Волинському в 1919 р.), відозва єпископа Крем'янецького Діонісія від 16 січня 1921 р. із закликом до духовенства запроваджувати українську мову у практику церковного життя православ'я, ухвали з питань українізації церкви Волинського єпархіального зібрання духовенства і мирян, що відбулося 3-10 жовтня 1921 р. у Почаєвській лаврі.

На підставі вивчення матеріалів соборів Православної церкви в Польщі дисертант робить висновок, що українізація православ'я стала можливою тому, що вона стимулювалася усвідомленням національного у духовно-релігійних виявах українців і віддзеркалювала патріотичні настрої значної частини віруючих, розуміння певною частиною парафіяльного духовенства потреби у більш тісних зв'язках з масою парафіян. Діяльність парафіяльного духовенства і церковного керівництва у цьому напрямку певною мірою була засобом боротьби проти полонізації, яка посилювалася з року в рік.

З'ясувавши, як розгортався процес українізації православного церковного життя у Польщі на початковому етапі, автор акцентує увагу на тому, що найбільш плідним у цьому плані був період, який охоплює приблизно десятиріччя (1926-1936 рр.). Кульмінаційним моментом у перебігу подій, пов'язаних із діяльністю української громадськості по українізації церкви та її демократизації, були 1926-1928 роки. Саме у цей час одним із найзначніших центрів боротьби за українізацію церковного життя стало місто Володимир-Волинськ. При активній участі ук-

раїнської громадськості, організованої в осередках "Просвіти", вдалося досягти українізації богослужінь у Володимирському Свято-Успенському соборі.

Одним із важливих моментів у діяльності мирян та української громадськості, спрямованої на подальшу реалізацію на практиці ідеї українізації церкви, її демократизації, був церковний з'їзд у Луцьку 5-6 червня 1927 року.

Докладно дослідивши всі події, пов'язані із підготовкою і проведенням цього з'їзду, десертант прийшов до висновку, що вони яскраво віддзеркалили дві різні концепції щодо інституційного становлення і характеру православної церкви, які мали місце у той час. Концепція єпископату православної церкви полягала у тому, що православна церква у Польській державі за своїм характером має бути традиційною, за устроєм - синодально-консисторною, з обмеженою участю світських осіб у церковному правлінні, зі збереженням повної влади єпископату і зміцненням його позиції у стосунках з польською державою. Концепція, яку висували різні політичні і громадські національні чинники, передбачала безумовно український характер православної церкви, устрій - соборний, участь світських осіб у церковному правлінні, незалежність від держави, тобто характер такої церкви, яка б стала інституційною формою життя українців у Польщі.

Доклавши багато зусиль до того, щоб православна церква в Польщі отримала статус автокефалії, польський уряд в першу чергу розраховував на дерусифікацію церкви. Українізаційні процеси у православ'ї, особливо на Волині, набули такого масштабу та організаційних форм, що почали, як вважали польські урядовці, становити певну "загрозу стабільності

польського суспільства". З цього часу їх діяльність до кінця 30-х років була суворо підконтрольною і не набувала такого розмаху, як у кінці 20-х років. Потрібно відзначити, що обставини часу (новий етап ревіндикації, посилення неюнійної діяльності римо-католиків, каральні дії пацифікаторів) спричинили до того, що радикали-українізатори і поміркована частина інтелігенції та духовенства пішли на взаємні поступки в ім'я єдності церкви і виживання в умовах жорсткого тиску на православ'я.

У подальшому дослідженні детально аналізуються українізаційні процеси у православ'ї у 30-ті роки. Автор відзначає значну роль у його поступі і поглибленні діяльності "Товариства імені Петра Могили", яке урочисто було відкрите 19 листопада 1931 року у Луцьку. Повна його назва - "Товариство прихильників православної освіти і охорони традицій православної віри". На процес українізації православної церкви в Польщі, особливо на Волині, позитивно вплинула висвята на єпископа Луцького архімандрита Полікарпа (П.Сікорського), яка відбулася 10 квітня 1932 року.

У дослідженні відзначається, що українізаційний процес мав суттєві відмінності у сільських та міських парафіях. У сільських парафіях, де населення в основному було однорідно-українське, він відбувався досить спокійно. У містах він дуже часно супроводжувався багаторічним протистоянням прибічників української мови церковних відправ і їх противниками, гострими конфліктами.

Узагальнюючи розгляд процесу українізації православної церкви в Польщі у міжвоєнний період, автор з'ясовує, що він, маючи як позитивні, так і негативні риси, дав плідні резуль-

тати. У 1937 році з 689 парафій Волинської єпархії в 415 церквах в той чи інший спосіб у богослужбовій практиці вживалася українська мова. У кінці 30-х років досягнення українізації та демократизації церкви проявилися не лише у кількості українізованих парафій, а й у запровадженні в практику керівництва церквою елементів соборноправності, поширенні значної кількості богослужбових книг, які були перекладені на українську мову, виданні церковних часописів українською мовою.

Отже, у 20-30 рр. XX ст. на українських землях, які були у складі II Речі Посполитої, розгорнувся потужний і результативний рух, спрямований на українізацію православ'я. Він був яскравим свідченням пробудження національної самосвідомості українського населення, важливим етапом вияву його національної самоідентифікації.

У висновках дисертації підводиться підсумок дослідження, даються відповідні оцінки і рекомендації.

Основні полерження дисертації висвітлені в публікаціях автора:

1. Стоколос Н.Г. Трагедія православної церкви в Польщі у 20-30 рр. XX ст. (На матеріалах фондової збірки Рівненського краєзнавчого музею) //Тези III Круглого столу "Історія релігій в Україні". Львів, 1993 р., 0,2 д.а.

2. Стоколос Н.Г. Участь осередків "Просвіти" на Волині у 20-30 рр. XX ст. в українізації православної церкви //Матеріали і тези науково-практичної конференції, присвяченої 125-річчю "Просвіти". Рівне, 1993 р., 0,2 д.а.

3. Стоколос Н.Г. Римо-католицький Костьол Східного Обряду та його навчальні заклади у містах Волині // Тези V регіональної науково-практичної конференції "Волинь незабуття. Во-

линські міста: історія, культура, традиції". Рівне, 1994 р., 0,2 д.а.

4. Стоколос Н.Г. Шляхи до міжконфесійної злагоди в світлі маловідомих історичних джерел //Матеріали і тези міжнародної конференції "Духовне відродження культури України: традиції і сучасність". Рівне, 1994 р., 0,2 д.а.

5. Стоколос Н.Г. Українізація православної церкви на Волині у 20-30 рр. ХХ ст. Історичний досвід і сучасність //Тези міжнародної науково-практичної конференції "Волинь і волинське зарубіжжя". Луцьк, 1994 р., 0,3 д.а.

6. Стоколос Н.Г. До питання про спроби українізації православної церкви в Польщі (20-30 рр. ХХ ст.). На матеріалах фондової збірки Рівненського краєзнавчого музею //Релігія в Україні. Дослідження. Матеріали. ІІ. Львів, 1994 р., 0,5 д.а.

7. Стоколос Н.Г. Неоунійна акція Ватикану на українських землях Польщі у 20-30 рр. ХХ ст. //Тези повідомлень Міжнародного V круглого столу. Історія релігій в Україні. Київ-Львів, 1995 р., 0,2 д.а.

8. Стоколос Н.Г. Практика ревінדיкацій - складова трагедії православних церков в Польщі у 20-30 рр. ХХ ст. //Тези повідомлень VI регіональної науково-практичної конференції "Волинь незабутня". Рівне, 1995 р., 0,3 д.а.

Аннотация:

Стоколос Н.Г. Динамика полонизации и украинизации православной церкви в Польше (1918-1939 гг.)

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 09.00.11. - религиоведение. Институт философии Национальной Академии наук Украины. Киев, 1995 г.

Защищается рукопись. Диссертация содержит обстоятельный анализ характера и динамики осуществления полонизации православной церкви в Польше в межвоенный период (1918-1939 гг.) и одновременно исследуются особенности украинизации православной церкви.

Ключові слова: православна церква, національна асиміляція, релігійна інтеграція, ревіндикація, неоунія, полонізація, українізація.

Abstrakt

Stokolos N.G. The Dynamics of the Polonization and Ukrainization of the Orthodox Church in Poland (1918-1939)&

This is the dissertation theses for the confermant of the scientific candidate degree in the science of history on the speciality 09.00.11 - the religious studies. The Philosophy Institute of the Ukrainian National Academy of Sciences. Kyiv, 1995.

The manuscript is being defended. The dissertation theses contain a thorougт analysis of the character and dynamics of the orthodox church polonization in Poland during the period of time between wars (1918-1939) and the peculiarities of the ortodox church ukrainization are investigated at the same time.

ABO. 000

445813

AB 34.350

AB 34.350